

मानवता महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन

त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र

सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको

स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौं

पत्रको प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता

मीनप्रसाद भट्टराई

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०६९

शोध-निर्देशक

सह-प्रा.डा- ताराकान्त पाण्डेय

मानवता महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र

सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको

स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौं

पत्रको प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता

मीनप्रसाद भट्टराई

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०६९

शोध निर्देशकको सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह नेपाली दोस्रो वर्षका छात्र श्री मीनप्रसाद भट्टराईले 'मानवता' महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । यस शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

.....

सह-प्रा.डा- ताराकान्त पाण्डेय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि., कीर्तिपुर

काठमाडौं

मिति : २०६९/०६/०१

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको समूह २०६५-६६ का छात्र मीनप्रसाद भट्टराईले स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नुभएको 'मानवता' महाकाव्यको कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

हस्ताक्षर

१) प्रा.डा. देवी प्रसाद गौतम	(विभागीय प्रमुख)	
२)सह प्रा.डा. ताराकान्त पण्डेय	(शोधनिर्देशक)	
३) प्रा. केशव सुवेदी	(बाह्य परीक्षक)	

मिति : २०६९/०६ /०७

कृतज्ञता ज्ञापन

अमन्दानन्दसन्दोह दानकर्मणि दीक्षितः ।

स्वामिनः परमानन्दश्चन्दनानन्दयन्तुनः ॥

परिष्कारवादी भावधारालाई समन्वय गर्दै काव्यकृतिको रचना गर्ने साहित्यकार खेमराज केशवशरणले थुप्रै साहित्यिक कृतिहरूको रचना गरेर नेपाली साहित्यको भण्डार भर्ने काम गरेका छन् । 'मानवता' महाकाव्य उनकै काव्यकृतिहरू मध्येको एउटा चर्चित र स्तरीय महाकाव्यात्मक कृति हो । यस महाकाव्यको सामान्य चर्चा पाइए तापनि कृतिपरक अध्ययन नभएकाले 'मानवता' महाकाव्यको विस्तृत अध्ययन तथा विश्लेषण गर्ने उद्देश्यले मैले प्रस्तुत शोधपत्र आदरणीय गुरु सह-प्रा.डा-ताराकान्त पाण्डेयज्यूको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । प्रस्तुत शोधपत्र सम्पन्न गर्ने क्रममा कतिपय व्यवहारिक कठिनाइका बावजुत पनि आफ्नो अमूल्य समय दिएर मार्ग निर्देशन गर्नु हुने शोधनिर्देशक गुरुज्यू प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा आवश्यक पुस्तक तथा अप्रकाशित शोधपत्र आदि उपलब्ध गराइदिने त्रि.वि. केन्द्रीय तथा नेपाली केन्द्रीय विभागको पुस्तकालय कीर्तिपुर, वाल्मीकि पुस्तकालयका साथै स्नातकोत्तर तह पुरा गर्न सहयोग गर्नु हुने सम्पूर्ण गुरु, कर्मचारी, विभागीय प्रमुख प्रा.डा. देवी प्रसाद गौतम र प्रा. केशव सुवेदीज्यू प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यसै गरी शोधपत्र सम्पन्न गर्ने क्रममा आफ्नो वृद्धत्वका बावजुद आवश्यक वातावरण मिलाइदिने माता उमकला, पिता डिल्लीराजप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यहाँ सम्म आउनमा प्रेरणा प्रदान गर्ने श्रद्धेय गुरु श्री ज्ञानानन्द र विवेकानन्द सरस्वतीज्यू प्रति आभार तथा हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यथासम्भव शुद्धताका साथ टङ्कण गरिदिने बहिनी सुश्रि तुलसी भट्टराई प्रति धन्यवाद व्यक्त गर्दछु साथै शोधकार्यमा विभिन्न सहयोग पुऱ्याउने भाइ हरि भट्टराई, साथीहरू जगतमणि सोती, गिरीराज भण्डारी, यादव खनाल र विजय पण्डीत आदिमा विशेष धन्यवाद तथा अन्य शुभचिन्तकहरू र साथीहरू प्रति पनि धन्यवाद व्यक्त गर्दछु । अन्त्यमा यो शोध परीक्षणका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

शोधार्थी

.....

मीनप्रसाद भट्टराई

स्नातकोत्तर द्वितीय वर्ष

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर

मिति : २०६९/०५/३१

९८४९९७६०९६

विषयसूची

विषय	पृष्ठ
परिच्छेद एक	
१ शोध परिचय	१-५
१.१ विषय परिचय	१
१.२ समस्या	१
१.३ उद्देश्य	२
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.५ औचित्य र महत्त्व	४
१.६ सीमा	४
१.७ शोधविधि	४
१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि	४
१.७.२ अर्थापन प्रक्रिया	५
१.७.३ विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार	५
१.८ शोधकार्यको रूपरेखा	५
परिच्छेद दुई	
२ खेमराज केशवशरणको जीवनी र काव्ययात्राको अध्ययन	६-२४
२.१ जीवनी	६
२.१.१ जन्म र जन्मस्थान	६
२.१.२ बाल्यकाल	६
२.१.३ शिक्षा दीक्षा	७
२.१.४ दाम्पत्य जीवन र परिवार	८
२.१.५ परिवारको आर्थिक स्थिति र बसोवास	८

२.१.६ सेवा, पेसा र संलग्नता	९
२.१.७ कार्यक्षेत्र	१०
२.१.८ सम्मान तथा पुरस्कार	११
२.१.९ भ्रमण	१३
२.१.१० शिक्षक जीवन	१३
२.१.११ धार्मिक जीवन	१४
२.१.१२ लेखनका लागि प्रभाव र प्रेरणा ग्रहण	१४
२.१.१३ पुस्तकाकार कृति विवरण	१५
२.२ खेमराज केशवशरणको व्यक्तित्व	१८
२.२.१ शारीरिक बनावट स्वभाव र अभिरुचि	१८
२.२.१.१ साहित्यिक व्यक्तित्व	१८
२.२.१.२ गायक व्यक्तित्व	२१
२.२.१.३ आध्यात्मिक व्यक्तित्व	२२
२.२.१.४ धार्मिक व्यक्तित्व	२२
२.२.१.५ पुराणवाचक व्यक्तित्व	२२
२.२.१.६ दार्शनिक व्यक्तित्व	२३
२.२.१.७ सामाजिक व्यक्तित्व	२३
२.२.१.८ बहुभाषाविद् व्यक्तित्व	२३
२.३ निष्कर्ष	२४
परिच्छेद तीन	
३ महाकाव्यको सैद्धान्तिक स्वरूप	२५-४६
३.१ विषय प्रवेश	२५
३.२ महाकाव्यको अर्थ र व्युत्पत्ति	२५

३.३ महाकाव्यको परिभाषा	२६
३.४ महाकाव्यका तत्त्वहरूको निर्धारण	३९
३.४.१ सर्गात्मकता	३९
३.४.२ पात्रविधान	४०
३.४.३ कथावस्तु	४०
३.४.४ उद्देश्य	४२
३.४.५ अलङ्कृत भाषाशैली	४२
३.४.६ रसयुक्तता	४३
३.४.७ लयात्मकता	४४
३.४.८ विशालकायिकता	४४
३.४.९ नामकरण / शीर्षकीकरण	४५
३.५ निष्कर्ष	४५
परिच्छेद चार	
४ महाकाव्य तत्त्वका आधारमा 'मानवता' महाकाव्यको विश्लेषण	४७-८८
४.१ विषय प्रवेश	४७
४.२ सर्गात्मकता	४७
४.३ पात्रविधान	४८
४.४ कथावस्तु (महत् अर्थ, सुगठित, सन्धि सङ्गठनात्मक, प्राकृतिक वर्णन, विजयापेक्षी नायक र उपयुक्त साधनको प्रयोग)	५०
४.४.१ 'मानवता' महाकाव्यको कथासार(सर्गगत रूपमा)	५०
४.४.२ 'मानवता' महाकाव्यको 'कथावस्तु'को सङ्गठन	५७
४.५ उद्देश्य (पाठकापेक्षी, धर्म, संस्कृति र शिक्षाउन्मुख)	५८
४.६ अलङ्कृत भाषाशैली	५९

४.६.१ शब्दालङ्कार	५९
४.६.२ अर्थालङ्कार	६३
४.७ रसयुक्तता	७१
४.८ लयात्मकता(छन्दोबद्धता)	७४
४.९ विशालकायिकता	७९
४.१० नामकरण	८०
४.११ शब्दशक्ति	८१
४.१२ काव्यगुण	८३
४.१३ रीतिवाद	८५
४.१४ निष्कर्ष	८७
परिच्छेद पाँच	
५ मानवता महाकाव्यका काव्यगत प्रवृत्तिहरू	८९-९४
५.१ विषय परिचय	८९
५.२ परिष्कारवादी प्रवृत्ति	८९
५.३ नैतिक चेतनाको प्रस्तुति	९०
५.४ मानवतावादी भावनाको प्रस्तुति	९०
५.५ विश्व बन्धुत्ववादी चेतना	९१
५.६ भक्तिवादी चेतना	९२
५.७ शान्तरसको अभिव्यञ्जना	९२
५.८ युद्ध विरोधी/शान्तिवादी भावना/चेतना	९३
५.९ परम्परित मूल्य मान्यताको पक्षपोषण	९४
५.१० निष्कर्ष	९५

परिच्छेद छ

६ उपसंहार

९६-१००

६.१ सारांश

९६

६.२ निष्कर्ष

९८

सन्दर्भ ग्रन्थ